

ԱՅՑ ԹԻՒՐՔԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

(ձայ տուրիստի յիշողութիւններէց)

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆՅԻ

IV.

ՏԱՍԵՈՒԹ ՕՐ ԿԱՐԻՆՈՒՄ

...Բնակեալ է կեանս իւրեանց
երբեք է Թանձրամած խաւարի
և ոգիքն արդէն ալք է մարմնի
երբեք զկենդանի է զերեղմանի...

ԵՂԻՇԷ,

(Շարունակութիւն 1)

Հետեւեալ օրը Սանաարեան վարժարանից ուղարկւած էր կօշ-
կակար էֆէնդին՝ Վի կերպիւ ինձ հասկացնելու, որ այլ ևս չ'այցե-
լեմ այդ ուսումնարանը... Աւելորդ աշխատանք. արդէն ես ինքս
այդպէս էի վճռել:

Տեսնելով որ բօլիս-էֆէնդիների աներեսութեան ոչ վերջ կայ և
ոչ սահման և իմ անցաթուղթս, չը նայած իրանց խոստումներին և
իմ պահանջներին, չեն վերադարձնում՝ ես անձամբ գնացի ռուսաց
հիւպատոսարանը և բացատրեցի, թէ ինչո՞ւ այդպէս ուշ եմ կատա-
րում պարտականութիւնս: Հիւպատոսարանի կողքին տաճկական
պահականոցն է, որի մօտով անցնելիս՝ ինձ նկատեց Ալի էֆէնդին և
երբ ես մտայ հիւպատոսարանը, նա երեւի հասկացաւ բանը ին-
չումն է:

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի 4, 5, 7 և 9 համարները:

Ես արդէն վերադարձել էի և նստել ընթերցարանում, երբ յանկարծ դուռը բացւեց և ներս մտաւ թրի աղմկալի շառաշիւնով մի երկարահասակ տաճիկ պաշտօնեայ՝ «բաշ-բօլխար», որին հետևում էր՝ խորամանկ ժպիտը հաստ կարմիր թշերին՝ իմ բարեկամ Սլին։ Բաշ-բօլխար խորխոր և կասկածոտ հայեացք ձգելով վրաս, անցաւ առաջիցս և նստեց մի քանի քայլ ինձնից հեռու։ Բոլոր ներկայ գրուները յարգանքով ողջունեցին նորան։ Յովհաննէս աղան իսկոյն վազեց նորա մօտ, պատուիրեց ծառային, որ սուրճ բերեն և մեծ ուշադրութեամբ ու պատկառանքով սկսեց լսել բաշ-բօլխի խօսքերը։ Խօսակցութիւնը իմ մասին էր. բաշ-բօլխը պատուիրում էր, որ այսուհետեւ էլ նոր եկած հիւրերի գալ—գնալու մասին միշտ իմաց տայ Յովհաննէս աղան պօլիցիային. գովեց նորա ճշդութիւնը և յայտնեց իւր յոյսը, որ այսուհետեւ էլ նոյն կերպ կը վարւի։ Այդ խօսակցութեան ժամանակ՝ Սլի էֆէնդին խորհրդաւոր ժպիտը երեսին մօտեցաւ ինձ և յանձնեց անցաթուղթս։

Երբ ես գնացի ռուսաց հիւպատոսարանը, ինձ յայտնեցին, որ ծածկաստանում ճանապարհորդելու համար պէտք է և տաճկաց տեղական վարչութիւնից թուղթ ստանամ։ Բայց ես դեռ շատ քիչ բան էի տեսել Երզրումում. և այն պայմանները, որ ստեղծել էին ինձ համար Սանասարեանները և պօլիցիան, աւելի դժւարացրել էին իմ գործը. ամենքը խորշում էին, փախչում ինձնից, իբրեւ «միւլգիր»-ից (արգելւած կառավարութիւնից)։ Գոնէ ազգային դպրոցներն էլ է տեսնեմ, մտածեցի ես. և խրատած փորձից՝ վճռեցի նախ և առաջ ներկայանալ ս. առաջնորդին և թոյլտուութիւն խնդրել։

Երեկոյեան ընթերցարանում ինձ ցոյց տւեցին առաջնորդարանի ծառայողներից մէկին։ Ես տեղեկացայ նորանից թէ ե՞րբ է սրբազանը ընդունում և խնդրեցի նախապէս իմացնել նորան, թէ վաղը կը գամ այցելութեան։

Միւս օր առաւօտեան վերջացնելով թէյախմութիւնս՝ ի հարկէ, ց երբ երեսն երիս ներկայութեամբ՝ իջայ որ գնամ առաջնորդարանը։ Մուրադ էֆէնդին հետևեց ինձ և երբ սանդուղքների գլխին ես կանգնեցի որ նա առաջ ընկնի, բօլխը նոյնպէս կանգնեց և ասաց.

—Ո՛ւր էք գնում, էֆէնդի, ես ձեզ ճանապարհ կը ղեկմ։

—Նորհակալ եմ. նեղութիւն մի՛ քաշէք, ես ճանապարհը դէ-

պի առաջնորդարանը ճանաչում եմ. ասացի ես և դուրս եկայ հիւրանոցից: Այն ժամանակ Մուրադը սկսեց հետևել ինձ, պատկառելի հեռավորութիւն պահպանելով, և հասցրեց այդպէս ուղղակի մինչև առաջնորդարանի դուռը: Նա և Ալին պահում էին օրագիր (ժուրնալ) իմ բոլոր արածներին:

Բարձրանալով աղօտ լուսաւորւած սանդուղքների գլուխը, ես տեսայ մի քանի դռներ, բայց ոչ մի մարդ: Աջ դռան յետևից լրուում էին ձայներ, ես բացի և տեսայ մի սենեակում դեղին կոճակներով մի քանի ֆէսաւոր մարդիկ, որոնք աղմկալի ձայնով տաճկերէն էին խօսում: Այդ ծառաներից մինը գնաց և յայտնեց առաջնորդին իմ մասին ու վերադառնալով, ներս հրաւիրեց նորա սենեակը:

Մեծ լուսաւոր սենեակի մի ծայրում երկաթէ սօբան էր, իսկ հակառակ՝ զրասեղանը. պատերի բոլոր երկարութեամբ թախտ էր, մութաքաներով ծածկած: Գրասեղանի մօտ տնկւած էր մի երկարաՎիզ երիտասարդ. նորա դէմ ու դէմ՝ թախտի վերայ, պատուհանի մօտ նստած էր առաջնորդը—Արիստակէս եպիսկոպոս Դերձակեանը: Դա մի երկարահասակ նիհար ծերունի էր՝ գլխին դրած ծածկաստանի հայ հոգևորականների սիրած շառաւիղանման ծալքերով, տափակ, կոնաձև գլխարկը և հաղած մորթիի աստառով հին վերարկուն: Սրբազանը զուլպաներով ծալապատիկ այնպէս էր նստած, որ մի ծունկը ծառայում էր նորան իբրև զրասեղան:

Իմ ողջոյնս ընդունելով նա, առանց փոխելու իւր յարմար դիրքը, խնդրեց նստել իւր մօտ և պատւիրեց յոյն ծառային ղաջձէ: Նա մի քանի րոպէ ևս պարապեց որպէս զի գործը վերջացնի, այսինքն՝ իւր ծնկի վերայ դարսած պաշտօնական թղթերը մի մի ձեռք քաշի և տայ զրասեղանի մօտ կանգնած երիտասարդին՝ ազգային վարչութեան քարտուղարին:

—Մեր կառավարութիւնից թուղթ ունի՞ք աս կողմերս ճանապարհորդելու, գիմեց ինձ սրբազանը արձակելով քարտուղարին:

—Ո՛չ, ես ունիմ ուռսաց անցաթուղթ, որը տեսել են և կնքել նախ՝ Ղարսի տաճկական հիւպատոսը և յետոյ՝ Զվինի մաքսատունը. Կարին հասնելուց էլ տեսել է այստեղի պօլիցիան:

— Կարևոր է մեր կառավարութենէն ալ թուղթ վերցնել. հիմիկ աստեղ կը պահանջեն: Ո՞րտեղից ձեր հրամանքը կուգաք:

— Երևան — Էջմիածին — Ղարաբաղ:

— Ի՞նչպէս է վեհափառը, ի՞նչպիսի դրութեան մէջ է Մայր-Աթոռը:

— Վեհափառը Թիֆլիս է գնացել Կայսեր ներկայանալու: Էջմիածնում ոչինչ նորութիւն չը կայ:

Արիստակէս եպիսկոպոս Դերձակեանը պատկանում է իւր ուղղութեամբ Յարութիւն պատրիարքի խմբին. մոլեռանդ թրքասէր և հակա-Ներսիսական ու հին աշխարհացեղողութեան արեղաներ, որոնց մտաւոր սնունդը ժամագիրքն է տւել, իսկ դաստիարակութեան միջոցը՝ ծառայի կամ փոքրաւորի պաշտօնն է եղել մի որ և է վանականի մօտ:

Իւր կոյր թրքամոլութեամբ և մի քանի ռոմիական յատկութիւնների համար՝ նա անժողովրդական մի անձնաւորութիւն է և զարմանալի է, որ Կարնոյ առաջնորդական աթոռի պէս մի կարևոր պաշտօն նորան է յանձնւած: Կարինը, գտնւելով Թիւրքիայի համարեա միակ փոքր իշատէ կարգին խճուղու վերայ, այնքան անջատւած չի լոյս աշխարհից, ինչպէս Վանը, Մուշը, Բաղէշը. ուստի գործելու աւելի յարմարութիւններ ունի: Կարնոյ առաջնորդութեան ենթակայ են 5 վիճակներ — Կեղի, Բասեան, Դերջան, Խընուս և Սպեր. ամենն էլ անխնամ, թափուր, անկարգ վիճակի մէջ. վանքերը քանդւած ու կողոպտւած, եկեղեցիները անշուք և տգէտ քահանաներով լիքը. գիւղերը զուրկ ուսումնարաններից. ժողովուրդը լքեալ, վհատած, անպաշտպան:

Ժողովրդի սիրտը վշտացած էր նա մանաւանդ վերջերումն պատահած մի քանի դէպքերի առթիւ. մի քանի հայ աղջիկներ, 14—15 տարեկան, բռնի կերպով իսլամութիւն են ընդունում: Դոցանից մինը որ բերւած է լինում Կարին, փախչում է տաճիկների մօտից առաջնորդարանը, առաջնորդի ոտքերն ընկնում, աղաչում, պաղատում՝ ազատել իրան անօրէնների ճիրաններից: — «Ատոր կտոր արե՛ք ինձ, բայց մի՛ յանձնէք տաճիկներին, աղբսում է խեղճ աղջիկը. բայց առաջնորդը կրկին կառավարութեան է յանձնում աղջկան, չ՛ուզենալով իրան մասին եղած կառավարութեան վստահութիւնը նսեմացնել, չընայելով, որ նոյն իսկ տաճկական օրէնքով անչափահասը չի կարող հաւատաւորութեան դիմել:

Ել չեմ ասում մի քանի անմեղ տեղը բանտարկեա՞ծ հոգեորականներին ազատելու մասին: Մի քահանայ, Պօլիս վերադառնալիս, խուզարկում է և մօտը գտնւում Մայր-Արաքսի երգը տպագրւած. բանտարկւում, հարցաքննւում է քահանան և չյաւիտենական աքսոր ուղարկւում: Յերթեմ զիւղի ծեր քահանայի մօտ իջնւնում է մի ռուսահայտակ հայ: Այդ զիւղի թիւրք աղաներից մէկը, որ անձնական թշնամութիւն է ունենում քահանայի հետ, գնում է ամբաստանում կառավարութեան առաջ ծերունուն, ասելով՝ թէ քահանայի մօտ այդ ռուսահայտակը ժողովել էր իւր շուրջը զիւղացիներին և զրգուում նրանց տէրութեան դէմ: Գիւղացիներից մօտ 40 հոգի իրանց ծեր քահանայի հետ բերւում են Կարին և լքցընւում բանտը: Մի քանի ամիս տևում է նրանց չարչարանքը. քահանան մերձամահ հիւանդանում է այգտեղ և երբ զիւղ են հասցնում, մեռնում է: Այս և նման դէպքերում դեռ գուցէ մի քանիսները արդարացին առաջնորդի անտարբերութիւնը, բայց հազիւ նոյնը կ'ասեն վերև բերած օրինակում, ուր խնդիրը մինչև անգամ կրօնական է:

Թոյլտուութիւն ստանալով այցելել ազգային դպրոցները, ես հեռացայ սրբազանի մօտից: Նախասենեակում ինձ շրջապատեցին ծառաները, որոնք վիճում էին իրար հետ մի հարցի մասին:

—Ահա՛ էջէնդին կ'ասի, զիմեց տաճկերէն նրանցից մէկը ինձ. ես ասում եմ, որ հայոց կաթողիկոսը զնացել է տեսնւելու մեր սուլթանի հետ Ստամբուլ, իսկ ահա սա վիճում է ինձ հետ, թէ Թիֆլիս է գնացել ռուսաց թագաւորին տեսնելու...

Յոյն ծառան լսել էր մեր խօսակցութիւնը և պատմել միւսներին, բայց խեղճերի գլխում քաղաքական—աշխարհագրական տեղեկութիւնները շատ մոլթն էին...

Սանդուղքների գլխին ինձ սպասում էր սիրալիւր ժպիտը երեսին քարտուղար էֆ., որը յայտնեց իւր «բերկրանքը», որ պատիւ ունի ծանօթանալ ինձ ալէս...» հետ և այլն, և այլն. մի խօսքով՝ այնքան սիրալիւրութիւն ցոյց տւեց խօսքերով, որ ես դեռ Կարինում ոչ ոքից չէի տեսել. տեղը յարմար էր և... թաքուն... Իսկ յետոյ միւսնոյն պարոնը, ինձ տեսնելիս, երեսը շուռ էր տալիս և ցոյց տալիս իրան բոլորովին անծանօթ:

Առաջնորդարանից, մի առանձին մուտքով, առանց կրկին դուրս գալու փողոցը, ուղղակի մտալ բակը, ուր Կարինի մայր վարժարանն էր։ Վարժարանի մուտքին շարւած էին աշակերտների կօշիկները և հողաթափները։ Լայն բացւած դուռը ուղղակի բակից տանում էր վարժարանի բաւական մեծ նախասենեակը, որից զանազան դռներ էին շինած դէպի առանձին դասատուները։ Դրան մօտ կանգնած «տնտեսը» (ծառան) իմաց տւեց տեսչին, որը ընդունեց ինձ և տարաւ ուսուցչանոց։ Պ. տեսուչը ծանօթացրեց սենեակում գտնուող վարժապետների հետ։ Այնքան խեղճ, ողորմելի էին այդ ձեռները ծալած, հլութեան կնիքը երեսներին և աղքատ հագնւած մարդիկ, որ մարդ դժւարանում էր հաւատալ, թէ դոքա վարժապետներ են։

Կարնոյ աղջալին մայր վարժարանի ուսուցչական խումբը բաղ-) կացած էր 12 մարդկանցից։ Տեսուչը՝ պ. Եղիշէ Դուրսունեան, որ Վենետիկի Մխիթարեանների մօտ էր ուսած և ս. Մ. եպ. Օրմանեանի հետ միասին Հայաստանեայց եկեղեցու գիրկը վերադարձած ու կրկին աշխարհական դարձած, մի համակրելի անձնաւորութիւն էր. բացի տես- չութիւնից, նա դասատու էր Ֆրանսերէն լեզուի և ընդհանուր պատմու- թեան։ Պ. տեսուչը ստանում է ամենամեծ ռոճիկը, այսինքն՝ 500 ղու- րուշ ամսական (մօտ 45 ռուբլի). բացի տեսչից և մանկավարժ պ. Վ. Փ.-ից, որ դուրս է եկել Եջմիածնի ձեմարանի 4-րդ դասարանից և հա- մարուում է, և իրաւացի, Կարնոյ աղջալին վարժարանի ամենալաւ ուսուցիչը՝ մնացեալ բոլորը աւարտել են իրանց ուսումը կամ նոյն ուսումնարանում կամ Մշոյ ս. Կարապետի վանքում։ Ուսուցիչ- ների ռոճիկը 50 ղուրուշ ամսականից (4 ռ. 50 կ.) հասնում է 450 ղուրուշ (36 ռուբլի). բայց այդ «պատկառելի» գումարը միայն ստա- նում է արժանաւորագոյնը «Ուսումնական Խորհրդի» (համեմատի՛ր մեր «Հոգաբարձութեան» հետ) աչքում։ Այդ բաղդը ունի հայկաբան Պ. պատ- լելին, որ իւր ուսումը աւարտել է ս. Կարապետի վանքում և իւր հլու, համը ու բարեպաշտ բարքով ու խոնարհ գլուխ տալով խորհր- դականներին, համարուում է նրանց աչքում վարժապետի մի կատարելա- տիպ. իսկ ընդհանրապէս՝ ամսական 50, 100, 120, 150 ղուրուշն է համար- ւում վարժապետի վարձը։ Որքան և սակաւ լինի Թիւրքիայում փողը և արժան ապրուստը, այնու ամենայնիւ՝ 5 կամ 10, 16 ռուբ- լիով անհնարին է ապրել և ընտանիք պահել, այն էլ Կա-

րինում, ուր համարեա կէս տարի սաստիկ ձմեռ է լինում, և վառելիքը թանգ: Ել ո՞ր միջոց ունեցող մարդը 5—10 բուլլիով ուսուցչութիւն կ'անի: Եւ ճարահատեալ այդ խեղճերը, իրանց ընտանիքը պահելու համար, ապրում են սաստիկ զրկանքներ կրելով, իսկ նրանց կանայք լացարարութեամբ են աշխատում մի քանի շուրուշ ևս, որպէս զի մի կերպ քաղցածութիւնից և ցրտից ազատեն իրանց մանուկներին:

Կարնոյ ազգային մայր վարժարանը ունի հետեւեալ բազմազան բաժանմունքները. մանկանոց, ծաղկոց, առաջին, երկրորդ և երրորդ ընտելարան, առաջին և երկրորդ նախակրթարան և մի կրթարան: Վեց տարեկանից ընդունւում է երեխան և պատանեկան հասակում աւարտում: Նրանք սովորում են կրօն, հայերէն, տաճկերէն, ֆրանսերէն, լատինութիւն, հայերենագիտութիւն, ընդհանուր աշխարհագրութիւն և ընդհանուր պատմութիւն. իսկ թէ ի՞նչպէս են անցնում՝ այդ մասին մեծ պահանջներ չի կարելի անել ի նկատի առնելով, թէ ուսուցիչների պատրաստութիւնը և թէ կարգին դասագրքերի և նպաստների բացակայութիւնը. միակ դասագիրքը պ. Տէր-Վլադիմիրի «Մայրենի Լեզուն» է տաճկահայոց բարբառի վերածած: Սանասարեանք ոչինչ օգնութիւն չեն հասցնում այդ ուսումնարանին ոչ խորհրդով, ոչ գործով:

Մշակերտներից ամենահարուստները տալիս են մի օսկի տարեկան: Մայր վարժարանում սովորող աշակերտների թիւը 425 էր. համարեա բոլորը արհեստաւորների և աղքատ ծնողների զաւակներ: Բաւականին լոյս, ընդարձակ դասատուններում, կանոնաւոր նստարանների վերայ նստած էին աշակերտներ, որոնցից շատերը ցնցոտիներով էին ծածկւած, իսկ ընդհանրապէս բոլորն էլ առանց կօշիկների և միմիան գուլպաներով: Յատակի մաքրութիւնը երեխաների առողջութիւնից վեր դասելով, Ուսումնական Խորհրդի ազգասէր էֆէնդիները կարգադրել էին (նրանք ուսումնարանական ամեն գործի մէջ խառնւում են), որ աշակերտները իրանց կօշիկները հանեն ուսումնարանի դրան շէմին:

Նոյն գաւթում, առաջնորդարանի տակ գոնւած սենեակներում՝ եթէ կարելի է այդ խոնաւ, ցուրտ, մութ, կեղտոտ և փոքրիկ նկուղներին այդպիսի անուն տալ՝ զանւում են նաեւ մօտ 200 խեղճ մանուկներ՝ մի քանի ողորմելի վարժապետների հսկողութեան տակ:

Տեղ չը լինելու պատճառով, արել են այդ երեխաներին այդ հոր-
թատունները և ոչ դասատունները, իսկ ազգային շինութիւնը
Սանասարեան վարժարանի մի մասն է այժմ կազմում:

Թաղային խորհուրդը ուղում է եղել յետ առնել Սանասարեան տե-
սութիւնից իւր այդ շինութիւնը, բայց մի քանի ազդեցիկ ազգայիններ,
որոնց որդիք Սանասարեան վարժարանում են ուսանում, դործին ուրիշ
ձև տւին: Այն ժամանակ Մսրեան Գէորգ անունով մի վաճառական
յայտնեց առաջնորդին իւր պատրաստականութիւնը՝ կառուցանել մի
թաղական վարժարան իւր ծախքով: Պէտք էր «գրաւոր շրկել
իւր փափազը» ազգային քաղաքական ժողովին, որը կը կար-
դաց բարերարի նպատակը և կը սկսի խորախորհուրդ կերպով
մտածել, թէ ո՛ր պէտք է բանալ թաղային վարժարանը և,
երկար չը կարողանալով այդ ծանր խնդիրը լուծել, մոռացութեան
կը տայ նորան: Գէորգ աղա Մսրեանը կրկին դիմում է ժողովին և
խնդրում, որքան կարելի է շուտ տալ իրանց որոշումը, որպէս զի քա-
նի ողջ է դպրոցի բացւիլն տեսնէ. (բարերարը ծեր և հիւանդ մարդ
է): Վերջապէս յաջողում է բարերարին գնել ուսումնարանի համար
մի տուն 600 ոսկով, ուր պիտի տեղափոխէին այդ նկուղների մէջ
թափւած երեխաները:

Կարինում կայ և մի մասնաւոր մարդու դպրոց, որ կուսակցական
ոգու ծնունդ է, և Աղարեան թաղային վարժարանը. բայց դրանց անձամբ
չը տեսայ: Առաջինը մօտ 150 աշակերտ ունի, իսկ երկրորդը 120:
Այս թաղական վարժարանից աւարտածները մանում են մայր վար-
ժարանի երրորդ «ընտելարանը»:

Ազգային աղջկանց վարժարանների հետ էլ ցանկանալով ծանո-
թանալ, ես խնդրեցի մի պարոնից, որ ինձ ցոյց տայ ձանապարհը
Մեծ դժւարութեամբ նա համաձայնեց. այն էլ ուղիղ ձանապար-
հով վախենալով ինձ տանել, ընտրեց ծուռ ու մուռ, խուլ փողոց-
ների, որպէս զի չը նկատեն թէ ինքը ինձ հետ ման է դալիս:

Աղջկերանց վարժարանը մի երկարականի քարեայ հասարակ շի-
նութիւն է, ընդարձակ սենեակներով: Բարձրանալով երկրորդ լարիլը,
ուղղակի մտանք դահլիճը, որի տախտակամած յատակին նստած էին
գուլպաներով մի խումբ աղջիկներ մի վարժուհու հսկողութեան տակ,
և ձեռագործութեամբ էին պարապում. տեղ չը կար դասատնում:

դրանց համար: Իմ առաջնորդս ինձ տարաւ ուսումնարանի տեսչի մօտ, որին կոչում էին պատւելի. դա մի երկարահասակ ծեր մարդ էր՝ ծուլած մէջքով և ծանր լսողութեամբ. հազին ունէր սև երկար խալաթ: Նա նստած էր սեղանի մօտ մի ուրիշ նիհար և աւելի ջահէլ մարդու հետ միասին, որ նոյնպէս երկայն բաց զոյնզոյն խալաթ էր հագած, մէջքին հաստ զօտի կապած, դլխին դրած ֆէս՝ շուրջը ահազին փաթթոց և սուր քթին՝ ակնոցներ: Առաջի պատւելին հայերէնի, իսկ երկրորդը՝ կրօնի ուսուցիչներն էին:

Վարժուհիք նոյն ուսումնարանում են աւարտած իրանց ուսումը. ողորմելի՛ պատրաստութիւն: Գրել, կարդալ, թւել և ձեռագործ.— ահա՛ ինչ են սովորում աշակերտուհիները, որոնց թիւը մօտ 400 էր:

Կարինի ազգային վարժարանները համեմատած Թիւրքաց-Հայաստանի ուրիշ ազգային վարժարանների հետ, դեռ փառք են: Միացեալ Ընկերութեան դպրոցներն էլ դեղեցիկ բացառութիւն չեն կազմում, և զարմանալու էլ չէ. պօլսեցիք նոյն իսկ իրանց համար կարգին վարժապետներ չ'ունին, Հայաստան ուղարկածները ի՞նչ կը լինին: Ամբողջ Թիւրքիայում հայերը չ'ունին մի վարժապետանոց. տէրութեան ուսումնարաններն էլ դեռ իրանք կարօտութիւն ունին կարգ ու կանոնի, և դեռ. հայոց ուսումնարանները նրանց համար իբրև օրինակ կարող են ծառայել. ուրեմն օրտեղից սպասել, որ Թիւրքաց-Հայաստանի թշուառ ուսումնարաններում ուրիշ վարժուհիք կամ ուսուցիչներ լինին, բացի եղածներից: Յոյս կարելի էր ունենալ կամ Սանասարեան վարժարանի վերայ կամ Տրապիզոնի ազգային ուսումնարանի. առաջինը միջոց ունի և մարդիկ, բաց ինչ որ պակասում է... իսկ երկրորդը միջոց չ'ունի, բաց կարող էր վարժապետանոցի գաղափարը իրագործել՝ մօտիկ լինելով ռուսահայերին, որոնք և՛ ուսումնարանական գործում թիւրքահայերի համար կատարեալ եւրոպացիք են: Եթէ Թիւրքաց-Հայաստանի ուսումնարաններում վերջին ժամանակներս նկատուում է փոփոխութիւն արտաքինում և փոքր իշատէ թարմութիւն ու կանոնաւորութիւն դասաւանդութեան մէջ — այդ համարեա բացառապէս պէտք է վերագրել ռուսահայոց դպրոցներից ընկած ճառագայթներին: Թիւրքաց-Հայաստանում ռուսահայոց դպրոցներից կիսաւարտը աւելի յարգանք ունի, քան Պօլսից եկած բազ-

մահմուտ ալաֆրանկաները: Քանի որ ներկայ պայմաններում ոչ Պօլսում, ոչ Տրապիզոնում և ոչ Երզրումում վարժապետանոց կայ, պէտք էր աշխատել Եջմիածնի ճեմարանում և Ներսիսեան դպրանոցում Թիւրքաց-Հայաստանի զանազան կողմերից բազմաթիւ որդեգիրներ ընդունել: Անհիմն է, թէ այդ ուսումնաւարտները չէին վերադառնալ հայրենիք:

*
* *

Մի երկու օրից յետոյ ես այցելեցի և ամերիկացի միսսիօնարների դպրոցը բողոքական հայերի համար:

Հայ-բողոքականների դպրոցը, ժողովարանը և միսսիօնարների բնակարանը գտնուում են Կարինի ամենամեծ փողոցի վերայ, ուր և զանազան հիւպատոսարաններն են զետեղւած:

Փոքրիկ ժողովարանին կից շինւած է մի մեծ, երկյարկանի, փառահեղ՝ Կարինի համար ի հարկէ՝ քարեայ շինութիւն, որի ներքին յարկում գտնուում է Երզրումի միակ գրաւաճառանոցը, ուր բացի միսսիօնարների հրատարակած աստուածաշնչերից, աւետարաններից և դասագրքերից աւելի ոչինչ չը կայ: Նոյն յարկում է զետեղւած և մի բողոքական հայ հիւանդի արհեստանոցը:

Գեղեցիկ մեծ դռները ուղղակի փողոցից տանում են այդ շինութեան ներսը, ուր երկու սենեակում ուսումնարանն է զետեղւած:

Ներքեւի յարկի մի մեծ, լուսաւոր, սպիտակ պատերով և մաքուր առխտակամածով սենեակում մանկական պարտէզն էր: Սենեակի ճակատին մեծ տառերով գրւած էր մի ինչ որ նախադասութիւն աւետարանից, իսկ մէջտեղում ռոտոի ձևով նեղ երկայն սեղան էր, որի շուրջը նստած էին երկուսեռի փոքրիկ, 4—7 տարեկան, մանուկներ, որոնց հետ պարապում էր պարզ մաքուր հագնւած մի հայ օրիորդ, որ ինձ ընդունեց և խնդրեց նստել: Այդ ուսն սեղանի սկզբում դրւած էր մի փոքրիկ դաշնամուր, որի առջև՝ ուրեմն այդպիսով ստացւած քառանկիւնի մէջ՝ նստած էր ինքը վարժուհին՝ անգլիական մի նոր մանկավարժական գիրք ձեռքումը բռնած և բարձր ձայնով հայերէն զանազան վարժութիւնների անում մանուկների հետ: Այդ սեղանից աջ դրւած էր մի աւելի փոքր սեղան, որի շուրջը,

առանձին, նստել էին շատ փոքրիկները՝ 3—4 տարեկան երեխաներ՝ և մի մեծ աղջկայ հսկողութեան տակ լուռ խաղում էին. իրանց առջև դրած մանր գնդակները շարում էին թելի վերայ և օղակներից զանազան ձևեր շինում և այլն:

Վարժուհին պարապում էր աւելի մեծերի՝ 4—7 տարեկան մանուկների հետ: Դ-աձև սեղանի երեսը բաժանւած էր շախմատի տախտակի նման քառանկիւնների: Վարժուհին պատւիրեց երեխաներից մէկին մօտենալ իրան և վերցնել իրանից արկղիկները ու բաժանել երեխաներին: Երեխան կատարեց այդ բոլորը մեծ կարգապահութեամբ: Մանուկներից իւրաքանչիւրը դրեց իւր առջև ստացած արկղիկը և սպասում էր վարժուհու հրամանին: Երբ բոլորին բաժանելով փոքրիկ աղջիկը նստեց իւր տեղումը, վարժուհին պատւիրեց բանալ և շուռ տալ արկղիկը: Երեխաները կատարեցին բոլորը միաժամանակ և իւրաքանչիւրի առջև դարսւեցին զանազան մեծութեան տախտակեայ աղիւմներ: Վարժուհու հրամանին լսելով թէ այս ինչ գծի վերայ դրեցէք մի աղիւս, նորանից աջ, նորանից ձախ, վրան և այլն՝ երեխաները շինեցին մի ծխնելոյզ: Երբ վերջացրին, վարժուհին հարցրեց—ձեր շինածը ի՞նչ է. և բոլորը միասին պատասխանեցին՝ «ծխնելոյզ»: Յետոյ հրամայեց կարգով դարսել և կարգով դնել արկղիկի մէջ ու կողպել, և կրկին բաժանողը հաւաքեց արկղիկները: Այս բոլորը կատարւում էր մեծ զիսցիալինայով: Վարժուհին նոյն աղջկայ միջոցով բաժանեց երեխաներին պողպատեայ մեծ և փոքր օղակներ, որոնցից կրկին վարժուհու հրամանի համեմատ իւրաքանչիւր երեխան դնելով այս կամ այն գծի վերայ մեծ կամ փոքր օղակը՝ զանազան ձևեր էր ստանում: Այդ վարժութիւնները ընտելացնում էին երեխաներին կարգ ու կանոնի, աջ, ձախ, վերև, ներքև որոշելու և սկզբնական թւերին: Երեխաները հաճութեամբ էին ամենը կատարում:

Երբ այդ էլ վերջացաւ, վարժուհին նոյն ձևով մանուկներին բաժանեց բրդեայ զոյնզոյն գնդակներ: Երեխաները հետեւելով վարժուհուն, որը նոյնպէս ձեռքին ունէր մի գնդակ կարճ թելից կախած, սկսեցին ճօճելով գնդակը ներդաշնակ երգել, նախ հայերէն, յետոյ անգլիերէն, մի պարզ երգ գնդակի մասին, որի մէջ երգւող բովանդակութիւնը և՛ տեսնում էին և՛ կատարում իրանք:

Ժողովելով զնդակները, վարժուհին կրկին նստեց իւր տեղում, առաւ ձեռքը համրիչը և սկսեց մի մի ձգել, իսկ երեխաները բոլորը միասին թւել 1, 2, 3, 4 մինչև 100, նախ հայերէն, յետոյ անգլիերէն ու տաճկերէն:

Այդ սիրուն, մաքուր, զւարթ երեխաներից միայն 7 էին բողբոջական հայ ծնողների զաւակներ, միւսները՝ 30 հոգի՝ հայ-լուսա-
ւորչականների որդիք էին:

Առհասարակ այդ մանկական պարտէզը լաւ տպաւորութիւն առեց. միայն անախորժ էր մանուկների մէջ արդէն ցանկող անգլիա-մոլութիւնը և սէրը դէպի Հիւսիսային Ամերիկան, որի քարտէզը բողբոջականների դպրոցում ամեն մի դասատան մէջ անհրաժեշտութիւն է, ինչպէս և աւետարանից բերած մի որ և է նախադասութիւն պատի վերայ: Հիւս. Ամերիկան հայրենիք է համարւում հայ բողբոջականների համար: Գոնէ այսպէս են ցանկանում միասինար-
ները:

Բարձրանալով երկրորդ յարկը, մեծ շքեղ սենեակներից միայն մեկում տեսայ դասատուն. միւսները լիքն էին խոտով և իրար վերայ թափւած կահ կարասիքով: Ուսուցիչը մի Ֆէսաւոր երիտասարդ բողբոջական հայ էր անգլիացու արտաքին ձևերով: Դասատան մէջ նրա-
տած էին 28 հայ-բողբոջական աշակերտներ՝ սկսած 9 տարեկանից մինչև 18 տարեկան հասակը: Առաջի կարգի նստարանների վերայ նստած էին մեծերը, որոնցից չորսը կանգնել էին պատից կախ երկու գրատախ-
տակների մօտ և չորսն էլ մի և նոյն ալգեբրական խնդիրն էին լուծում, լատիներէն նշանագրերի տեղ հայերէնը գործածելով: Յետևի կարգում նստած փոքր աշակերտները պատկանելով ուրիշ բաժան-
մունքին, իրանց գործով էին զբաղւած կամ անգործ էին: Այդ ուսուցիչը և մի ուրիշը դասախօսում էին ահա ի՞նչ առարկաներից. Սուրբ Գիրք, հայերէն, տաճկերէն, Ֆրանսերէն, անգլիերէն, ալգեբ-
րայ, երաժշտութիւն, ընդհանուր պատմութիւն, քաղաքական աշ-
խարհագրութիւն՝ գլխաւորապէս Հիւսիսային Ամերիկայ: Բայց ո՞րքան ողորմելի էին աշակերտների պատասխանները. զարմանալի՝ խառնա-
շրփոթութիւն ու քաօս էր տիրում նրանց գլխում և առհասարակ ողորմելի էր միասինարների այդ միջնակարգ ուսումնարանը Կարի-
նում. նա մինչև անգամ ստոր էր ազգային վարժարանից. ահագին

փառահեղ շինութիւն, մեծ նիւթական միջոցներ և այդպիսի ոչնչութիւն... Ես մեծ կարծիք ունեի բողոքականների վարժարանների մասին և մանկական պարտէզը յայտնի չափով այդ արդարացնում էր, բայց բուն վարժարանները՝ թէ տղայոց և թէ աղջկանց՝ ո՛րքան ողորմելի էին: Այդ ուսումնարաններում իշխում է մի շատ անհամակրելի ուղղութիւն—բողոքական աշակերտների մէջ զարգացնել ատելութիւն դէպի լուսաւորչականները, անտարբերութիւն դէպի ամենը, ինչ որ հայկական է և ձգտում դէպի անգլիականը, դէպի բողոքականների Քանանացոց երկիրը՝ Հիւսիսային Ամերիկան, որը սովորում են այդ բողոքական քրիստոնեաւները, ինչպէս սովոր են իրանց անուանել բողոքական-հայերը, համարել իրանց հայրենիք: Այդ մոլութիւնը այնքան խոր արմատ է ձգում բողոքական հայերի մէջ, որ օրէցօր աւելանում է ցանկացողների թիւը դաղթել Ամերիկա. և այս դէպքում անտեսական նեղ ստիպողական դրութեան միանում է և կատարեալ սառնութիւն դէպի պատմական հայրենիքը:

Բողոքականների մէջ, ի հարկէ, կան այնպիսիները, մանաւանդ երիտասարդութիւնից, որոնք բողոքական լինելով հանդերձ չեն մոռանում իրանց հայ լինելը. բայց այդպիսիներին չեն սիրում բողոքական-քրիստոնեաւները: Այդ զեղեցիկ սակաւաթիւ բացառութիւններից էր այս դպրոցի նախկին երիտասարդ ուսուցիչը՝ Աբրահամ Սեքլեմեանը, որ այժմ նստած է Կարինի բանտում: Նորա մեղքը ծիծաղելի էլ է պատմել. աշակերտներից մէկը՝ 16 տարեկան Սլամբատը՝ մի հայրենասիրական ոտանաւոր է ունենում գրած: Արձակուրդներին է թէ երբ, չեմ յիշում, այդ տղան դնում է Երզնկայ՝ ծնողների մօտ: Ոստիկանութիւնը, ինչպէս վերջին ժամանակներս սովորական երևոյթ է դառել Թիւրքիայում, խուզարկում է պատանու թղթերը, որոնց մէջ գտնում է վերոյիշեալ ոտանաւորը: Տղային կալանաւորում են ու հարցաքննում և իմանում, որ ոտանաւորը ուսուցիչը ուղղած է եղել: Իսկոյն հեռագրում են Կարին՝ կալանաւորել Սեքլեմեանին: Ուսուցիչը հասկացնում է, որ տղայի ոտանաւորին նա նշանակութիւն չի տւել, իբրև երեխայական մի խակ գրածի, և ուղղել է միայն չրկոտրելու համար աշակերտի սիրտը: Այնքան հաւատացած է եղել Սեքլեմեանը իւր անմեղութեան մէջ, որ, թէև միջոց ունէր փախչել Տաճկաստանից. մինչև դատաստանի տակ

ընկնելը, բայց այնու ամենայնիւ մնացել էր, անհաւատալի համարելով, որ իրան մի այդպիսի չնչին գործի համար ծանր պատիժ հասնի, և սխալեցաւ. մի քանի ամիս բանտարկութիւնից յետոյ տաճկական «արդար դատաստանը» վճռեց նորան «ուղարկել յաւիտեանական աքսոր»: Իսկ 16 տարեկան Սմբատին շղթայակապ, իբրեւ զարհուրելի մի աւազակ կամ ծանր քաղաքական յանցաւոր, տարան քաղաքից քաղաք, մի վատառողջ բանտից միւսը, մինչև որ խեղճը՝ չը դիմանալով այլ ևս՝ հիւանդացաւ և մեռաւ:

Նստեղեկացայ վարժապետից, որ ժողովարանի դաւթումն էլ կայ մի ուսումնարան, ուր երեխաները պատրաստուում են այս, աւելի բարձր, դասատան համար: Նա դրեց աշակերտներից մէկին ինձ հետ, որ ցոյց տայ ձանապարհը:

Անցնելով ժողովարանի բակի զանազան ծակոճուկերով, հասանք մի սենեակ, որտեղ դիմաւորեց ինձ մի բողոքական հայ կին քանոնը ձեռքին. դա վարժուհին էր: Աղօտ լուսաւորած սենեակի պատերից մէկին կպած էր նոյնպէս մի ինչ որ նախադասութիւն Սուրբ Գրքից և Հիւսիսային Ամերիկայի քարտէզը: Նրեք պատերին, յատակից կպած տախտակեայ նեղ թախտերի վերայ ծալապատիկ նստոտել էին աղջիկներ ու տղաներ՝ իւրաքանչիւրը իւր տանից բերած շորի կտորը ձգած իւր տակ: Երեխաների համար իբրեւ սեղան իրանց ծուկներն էին ծառայում:

Ընդհանուր պարապմունք ասածը չը կար. վարժուհին իւրաքանչիւրի հետ առանձին բան էր անցնում: Ամերիկացի միսիօնարներին շատ քիչ է հետաքրքրում ուսումնարանների յառաջդիմութիւնը կամ բարեկարգութիւնը. նոքա տեղացի հայ բողոքականներից դուրս եկած վարժապետներին կամ վարժուհիներին են յանձնում ուսումնարանական բոլոր ծանրութիւնը, հարստահարելով նրանց աշխատութիւնը, իսկ իրանք, միսիօնարները, ստանալով ահագին ուժիկ և վարելով փարթամ կեանք՝ միայն ժամանակ առ ժամանակ Ամերիկայ, իրանց ընկերութեան, հասցնում են վիճակագրական տեղեկութիւններ, ուր ցոյց են տալիս՝ թէ ո՛րպիսի հսկայական քայլերով է յառաջ գնում Հայաստանում պրօպագանդան և լուսաւորութիւնը:

Սենեակում քառասունի չափ երեխայ կային 6—9 տարեկան: Այստեղ աւարտած տղաները մտնում են բողոքականների մեր արդէն տեւած

դպրոցը, իսկ աղջիկները՝ աղջկանց ուսումնարանը, ուր կը գնանք հիմա Զարմանալի է, որ ունենալով այնպիսի ահագին փառահեղ, համարեա դատարկ շինութիւն, դասատուները առանձին առանձին տներում են ցրած:

Ժողովարանի գաւթից դուրս եկա՛յ իմ փոքրիկ ուղեցոյցիս հետ և խնդրեցի տանել բողոքականների աղջկանց ուսումնարանը, որ փողոցի հակառակ կողմում էր, մի երկարկանի շինութեան մէջ:

Դասատուները դրած էին կանոնաւոր նստարաններ, պատին կայցրած սուրբ նշանաբանը և Հիւսիսային Ամերիկայի քարտեզը: Դասատան մէջ մօտ 12 մեծ մեծ աղջիկներ կային: Սեղաններից մի քանիսը դատարկ էին, որովհետև աշակերտներից կէսի հետ միւս սենեակում երկու վարժուհիներից մինը հիմա անգլիերէն էր պարապում, իսկ ուր մենք մտանք՝ ալբերքայի դաս էր: Պատից կախած երկայն գրատախտակի առաջ կանգնած էին 6 օրիորդներ, աղքատ ու անկարգ հագնւած, և բոլորն էլ միաժամանակ լուծում էին մի և նոյն ալբերական խնդիրը: Վարժուհին գիրքը ձեռքին թելադրում էր. աշակերտուհիներից մէկը խնդիրը լուծում էր բարձր ձայնով, միւսը գրում էր, կրկին ջնջում, երրորդը աչքի տակից նայում էր իւր կողքին կանգնողի գրածի վերայ, իսկ միւսները ինչ որ խզեցում էին. մի խօսքով կատարեալ քաօս էր և ոչ դասաւանդութիւն. մէկը վարժուհու թելադրութեամբ լուծում էր խնդիրը, իսկ միւսները չը լուծած և չը հասկացած ջնջում էին իրանց գրածները. կրկին նորն էր թելադրւում և լուծւում նոյն խառնափնթոր եղանակով: Իրանց տեղերում նստած աշակերտուհիներից մի քանիսը աշխարհագրութեամբ էին պարապում, միւսները բոլորովին այլ գործով:

Ես զարմացած էի մնացել: Դասատուները մտաւ վարժուհից միւսը, բարեւեց և սկսեց բարձր ձայնով ինձ հետ խօսել, թէ և մի և նոյն ժամանակ նորա ընկերուհին անընդհատ շարունակում էր իւր ալբերքական հմտութիւնները ցոյց տալ:

Երկուսն էլ հայուհիք էին՝ Խարբերդի և Սրաբկերի միսիօնարական կոլէժներից:

— Ի՞նչ առարկաներ էք անցնում, հարցրիւս ինձ հետ խօսողից:
— Սուրբ Գիրք, անգլիերէն, տաճկերէն, հայերէն, գաղղիերէն, ալբերքա, երկրաչափութիւն...

—Իսկ հայոց պատմութիւնն և Հայաստանի աշխարհագրութիւնն:

Տեսնելով, որ դժւարանում է պատասխանել հարցիս՝ աւելացրի.

—Իսկ ընդհանուր պատմութիւնն և աշխարհագրութիւնն անցնում էք:

Վարժուհին չէր հասկանում թէ ի՞նչ է նշանակում «ընդհանուր պատմութիւն»...

—Այո՛, մի-մի կը կարդամ նրանց հետ գրքեր, ուր հռովմանցոց մասին ալ բաներ կան...

Այդ վարժուհիները շատ ոգորմելի էին իրանց զարգացմամբ և աշխարհայեցողութեան նեղութեամբ: Կարելի էր խղճալ այն աղջկերանց, որոնց գլուխը մտցնում էին խառն իխուռն ամեն բան, բայց ոչ այն գիտելիքները, որ հարկաւոր են նրանց կեանքի համար և ոչինչ զարգացում չէին տալիս:

Աշակերտուհիներից լուսաւորչականներ համարեա չը կային: Առհասարակ միսսիոնարները իրանց դպրոցներում միմիայն ստոր դաստններում և մանկական պարտեզներում են ընդունում մեծ պատրաստականութեամբ հայ լուսաւորչական երեխաներ, յուսալով նոցա մանուկ խելքերում ցանել իրանց սերմերը և այդպիսով կրօնափոխութեան պատրաստել:—Բայց աւելի բարձր դպրոցներում՝ Կոլլեժներում՝ ընդունում են արդէն նրանց, որոնք ենթարկւում են կրօնական պրօպագանդային:

Աշակերտուհիների թւում կար մի բողոքական ուսասհայ ծնողների աղջիկ, Էջմիածնի պատերի տակ գտնւող Սամաղար հայ բողոքականների գիւղից... Կրօնափոխութիւնը մեր կրօնական կենդրոնի շրջակայքից է սկսել... Մինչդեռ մերայինք նիրհում էին տգիտութեան, ծուլութեան և անտարբերութեան մէջ, ամբրիկացի միսսիոնարները, սկսելով արդէն այս դարուս երեսնական թւականներից իրանց գործունէութիւնը Հայաստանի մէջ, կամաց կամաց բացին Հայաստանի զանազան կողմերում ժողովարաններ ու ուսումնարաններ և պատեցին անտէր երկիրը մի ամուր ցանցով: Անգլիական դեսպանները միշտ հովանաւորում էին նրանց, տաճկաց կառավարութիւնից արտօնութիւններ ձեռք բերում նրանց համար և նպաստում, որ հայ բողոքականները, անջատ-

ւելով հայութիւնից, կազմեն մի առանձին քաղաքական մարմին, և յաջողեցին:

Թիւրքաց-Հայաստանում միասիւնարեաների գլխաւոր կենտրոններն են՝ Խարբերդ, Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Արաբկեր: Գլխաւոր ուսումնարանները, որոնք պատրաստում են վարժապետներ, վարժուհիք և քարոզիչներ տեղացի բողոքական հայերից՝ գտնւում են Խարբերդում և Արաբկերում: Այնթափում միասիւնարեաները ունին մի բժշկական կոլլէժ: Ինչքան և պակասութիւններ ունենան բոլոր վարժապետներ ու քարոզիչներ պատրաստող ուսումնարանները (կոլլէժ), բայց էլի գոյութիւն ունին մեր մայր երկրում, իսկ մենք այդ էլ չ'ունինք:

Առհասարակ ամբողջ Փոքր-Ասիայում ցրւած են միասիւնարեաները և ունին այնպիսի հզօր միութիւն և կազմակերպութիւն, որ աւելի են նման տէրութեան, քան այն կառավարութիւնը, որինն է երկիրը: Միասիւնարեաները իրանց ղերիշտող և անմատչելի են պահում, և բողոքական հայ հասարակութեան վերայ նայում են իբրև աւելի ստոր, հպատակ դասակարգի վերայ. երբէք նրանք հայ բողոքականներին չեն տալիս մեծ պաշտօններ, երբէք իրանց որդոց չեն ուղարկում հայ բողոքականների համար բացած դպրոցները, որովհետև իրանք լաւ գիտեն թէ ի՛նչ խղճալի բաներ են այդ դպրոցները: Ստանալով ահագին գումարներ, նրանք քրիստոնէսեաց հայերի մէջ տարածում են քրիստոնէութիւն, չը համարձակելով նոյնը անել տաճիկների, քրդերի և յոյների մէջ: Փողով զբաւելով դէպի հաւատաւորութիւն՝ անբարոյականացնում են ժողովուրդը: Վատաբանելով բեմից հայոց եկեղեցին իրանց հաւատացեալների աչքում, բաժանում են հարազատ եղբայրներին իրարից: «Ամերիկա» և «անգլիական լեզուն» փոխարինում է մատաղ սրտերում «Հայաստան» և «մայրենի լեզու» դադարեցնելով:

Այն, ինչ անում է անգլիական հիւպատոսարանը բողոքականութեան նկատմամբ, նոյնը կատարում է Ֆրանսիականը կաթօլիկների համար: Նշուիտները դեռ XVII դարում մտել են Հայաստան, բայց միայն դարուս երեսնական թուականներին կաթօլիկական պրօպագանդան հասաւ իւր կատարեալ զարգացման և կաթօլիկ հայերը բաժանեցին իրանց հայրենակից լուսա-

ւորչականներից քաղաքականապէս ու կազմեցին առանձին քաղաքական-կրօնական հասարակութիւն: Այսպիսով փոքրաթիւ հայութեանը ծածկաստանում երկու մեծ քաղաքական հարւածներ հասան. մէկը՝ կաթօլիկների անջատումը հայ պատրիարքարանից, միւսը՝ բողոքականներինը: Հայերը միշտ զուրկ են եղել քաղաքական տակտից ու հեռատեսութիւնից, և լուսաւորչական, կաթօլիկ ու բողոքական հայերի քաղաքականապէս անջատումը իրարից և բոլորովին ջոկ ջոկ հասարակութիւններ կազմելը՝ բազմաթիւ ապացոյցներից նորապոյնն է: Կաթօլիկ հայը իրան «ֆրանգ» է համարում, Ֆրանսիան իրա հայրենիքն է երեւակայում և ընդհանուր հայկական դադափաններից բոլորովին իրան հեռու է պահում: Այդ է պատճառը, որ վերջին տարիները թիւրքաց կառավարութիւնը ամեն կերպ պաշտպանութիւն է ցոյց տալիս նրանց ի վնաս լուսաւորչական հայերին, որովհետեւ ֆրէրներին և հայ կաթօլիկ կղերին յաջողւել է համոզել տաճիկներին, թէ կաթօլիկութիւնը կը սպանի ազգայնութեան զաղափարը հայերի մէջ:

Ինչ չը յաջողւեց անձամբ տեսնել կաթօլիկաց դպրոցը Կարինում: այդ պատճառով միայն կարող եմ հաղորդել այն, ինչ իմացայ տեղն ու տեղը արած հարց ու փորձից: Հայ-կաթօլիկների կամ «ժիզվիթաց» դպրոցում սովորում են 125 աշակերտ, որոնցից 95-ը հայ-կաթօլիկ են, իսկ 24-ը հայ-լուսաւորչական, 4-ը յոյն և 2-ը տաճիկ: Դպրոցի ուսման շրջանը 6 տարի է: Ունի 7 ուսուցիչ, որոնց չորսը եզուիտ են, 2-ը հայ-կաթօլիկ վարդապետ և մէկը տաճիկ «խօջա»: Աւանդում է հետեւեալը՝ քրիստոնէական, ս. գիրք, աւետարան, սրբազան պատմութիւն, ծաղիկ սուրբ գրոց, հայերէն քերական, «զուարճալի ընթերցանութիւն մանկանց», «հեգարան — ընթերցարան», «հրահանգ աշխարհաբարէ գրաբար և գրաբարէ աշխարհաբար», «լուծմունք բառազննական, համաձայնական, քերականական և տրամաբանական», խօսելու վարժութիւն, «ձևախօսութիւն», տօմարակալութիւն, ֆրանսերէն, տաճիկերէն, թւաբանութիւն, այգէբրա, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, գեղազրութիւն, դժագրութիւն և երգ: Ուսումը ձրի է տրուում. միմիայն տարին մէկ անգամ վառելիքի համար փող են հաւաքում՝ ըստ կարողութեան: Լինելով աւելի մատչելի և կանոնաւոր ազգային դպրոցներից՝ եզուիտների ուսումը

նարանը կամաց կամաց դրաւում է և լուսաւորչական ծնողների ուշադրութիւնը: Նոր սերունդը, ինչպէս կաթօլիկ նոյնպէս և բողոքական, դուրս դալով այդ եզուիտների կամ միսսիօնարների դպրոցներից, արդէն վարակած է լինում՝ սակաւ բացառութեամբ՝ հայատութեամբ, անոարբերութեամբ դէպի հայկական խնդիրները և նեղ աղանդական աշխարհայեցողութեամբ: Կաթօլիկների բունը Տաճկա-Հայաստանում Խոտորջուրն է, որ զոնւում է Երզրումի սանջակի հիւսիս-արեւմտեան մասում՝ Քիսգիւմ Աէզէում, Արդուինից ոչ այնքան հեռու:

Ես արդէն վերադարձել էի խանը և, նստած նորա երեւելի ճաշարանում, վայելում էի ակալցխացի խոհարարի օղորթմանս, երբ սանդուղքների վերայ լսեց աղմուկ, ծիծաղ և ուրախ բացականչութիւններ ու մի քանի ընկերացիներ յետոյ ճաշարանը մտաւ նոր-Նախիջևանու բարբառով խօսող մի տղամարդ: Դա այն ուխտաւորն էր, որ իմ գալուց մի քանի օր առաջ անցել էր ս. Կարապետ: Ուխտաւորը մօտ 50 տարեկան նիհար մարդ էր, մեծ քթով, սև հաստ բեխերով և թրաշած դէմքով. հագին ունէր մուշտակ և երկար կօշիկներ, գլխին մորթէ գլխարկ: Նա Տրապիզօնով եկել էր և նոյն ճանապարհով պիտի յետ դառնար: Այդ նոր-Նախիջևանցին մեծ կալածատէր էր ու անասնապահ. որդի չ'ունէր և եկել էր, որ ս. Կարապետը նորան օգնի: Այդ ուրախ պարզ մարդը ճանապարհորդում էր բոլոր պատրաստութիւններով. հետը վերցրել էր մեծ պաշար՝ խաւիար, պանիր, թէյ, շաքար, թէյաման և այլն: Նա չափից դուրս ուրախ էր, որ անվտանգ վերադարձաւ կրկին Երզրում և գտնում էր իւր հմուտ ղլավուզին (տափնորդ), որը մի չափահաս, առնական դէմքով հայ-լազ էր՝ հին մեծ մեծ ատրճանակները ցցած իւր լայն գոտիում և կողքից կախած երկայն կեռ թուրը:

— Հաճէ, խապարս, եյպօհըմ, չօխտան պրօքալատալսա, զաքուսկա, վօթքա, փաղավայ. սապահթան բան չեմ կերէ, չօրտ վաղմի տակօյ խօյօղ, դիմում էր նա ուրախ ձայնով հիւրանոցատիրոջ և խոհարարապետին. նա չէր ուզում ընդունել թէ ուսաց բառերը, որ նորա նախադասութիւնների մեծ մասն էին կազմում, Տաճկաստանում չեն հասկանալ:

Նոր-Նախիջևանցին մի քանի օր մնաց Երզրումում հանդստանա-

լու, որ կրկին ճանապարհ ընկնի Տրապիզոնով իւր տուն: Այդ հասարակ, բարեպաշտ մարդը սաստիկ խաբւած էր համարում իւր կարծիքի մէջ վանականների մասին: Ս. Կարապետի վանքը, չը նայած որ մեծ կալւածներ ունի, երկու գիւղ, կրպակներ ու աներ զանազան տեղերում, չը նայած նւիրատուութիւններին և այն եկամուտներին, որ ստանում է ուխտաւորներին ծախած մատաղացուներից և մոմից, այնու ամենայնիւ մի աւերակ է ճեղքւած գմբէթով, թեքւած խաչով, ուխտաւորներին յատկացրած զգւելի նկուղներով: Բացի այդ դեռ պարտքի տակ էլ է... Նւիրատուութիւններ ստանում են ժողովրդից և կալւածների ունին մեր վանքերը, բայց... «վարդապետք տխմարք... ոսկետէրք, նախանձոտք... զալլ եղեալ՝ զիւրեանց հօտս գիշատելով...»

Նւ ինչ է արել Թիւրքահայոց ազգային վարչութեան կենտրոնը՝ Պօլիսը՝ Թիւրքա-Հայաստանի համար, թէ հոգեւորականներ պատրաստելում և թէ վանքերի ու եկեղեցիների դրութիւնը կանոնաւորելում, որ հիմա ինչ պահանջներ Թիւրքա-Հայաստանի քահանաներից կամ վանականներից: Պօլիսը, ճիշդ է, անընդունակ է ու տհաս մասամբ, որովհետեւ գտնւում է այնպիսի երկրում, ուր ճշմարիտ կարգ ու կանոն, գիտութիւն ու լուսաւորութիւն ասածները մուտք չեն կարող ունենալ. մինչև որ նոյն քաղաքական—հասարակական դրութիւնը տեւի, մինչև որ չը հեռացնելի գլխաւոր արգելքը, որ ամուր կաշկանդել է Թիւրքահայոց կեանքի բոլոր կողմերը՝ անկարելի է յառաջադիմութիւն սպասել: Այդ հասկացել էր մի մեծ, այժմ պատմական անձնաւորութիւն, որի թզուկ յաջորդների նեղ, խաւար արեղայական մտքերին անըմբռնելի են նախորդի լայն ծրագիրը. այդ յաջորդները չ'ունին նախորդի դիւրագգաց ցաւող սիրտը, որ արիւն-արտասուք թափէին տեսնելով ու լսելով իրանց չարատանջ ժողովրդի թշւառութիւնը ու տառապանքը և պաշտպան հանդիսանային ընկած վիրաւորւածին...

Բարեպաշտ ուխտաւորը այնքան հիասթափւած էր և վատ կարծիք կազմած ս. Կարապետի հայրերի մասին, նրանց տգիտութիւնը և շահասիրութիւնը տեսնելով, որ երդւում էր թէ երբէք չի վստահանալ այսուհետեւ որ և է մեծ նւիրատուութիւն անել այդ վանքի օգտին: Նա ցոյց էր տալիս մի քանի թանկագին քարեր, որ վանականները առհասարակ սովորութիւն ունին անխնայ պոկել հնա-

դարեան զգեստներից ու խաչերից և վաճառել ուխտաւորներին, հնի տեղը դնելով գոյնզգոյն ապակիների կտորներ: Վանքը ունի մատաղացուներ ուխտաւորներին վաճառելու վանքի օգտին, սակայն այդ աղբիւրը վանականների գրպանի սեպհականութիւն է. էլ չեմ ասում կալաճիների և պողի անուանած տուրքի մասին: Եւ մի վանք, ունենալով այդ նիւթական աղբիւրները, չէր ու պարտքեր ունի, ոչինչ արած լինելով ոչ միայն շրջապատող գիւղացիների որդոց կրթութեան համար, այլ նոյն իսկ ուխտաւորների յարմարութեան: Ենչպէս որ հարստանալու կամ ապրուստ ճարելու համար մարդիկ ընտրում են մի որ և է գործ՝ օրինակ, վաճառականութիւն կամ արհեստ՝ նոյնպէս են նալում և մեր վանականները իրանց ընտրած ասպարէզի վերայ. վանքի եկամուտներից ով ինչքան կարող է օգտուում է: Միամտութիւն կը լինէր մտածել անգամ, որ մեր վանականներից մեծ մասը աշխարհային հոգսերից հեռանալու և աստուածապաշտութեան կամ ազգին ծառայելու նպատակով լինէին մոնում վանքերը. սեպհականութիւն ունենալու սերը նրանց մէջ մինչև անգամ աւելի է զարգացած քան մեր աշխարհականների մէջ, և յաճախ է պատահում նրանց մահից յետոյ գտնել մի որ և է տեղ պահած կամ մարմնի վերայ կապած մի քանի հազար ոսկիներ: Եւ ինչ բարոյական ու մտաւոր զարգացում ունին խեղճերը, որ զաղափարական հրապոյրներ ու ձգտումներ ունենան կեանքում...

* * *

Թիւրքաց տեղական վարչութեան վեհերոս կասկածոտութիւնը օրէց օր սաստկանում էր և անտանելի դառնում ոչ միայն իմ, այլ և այն փոքրաթիւ անձանց համար, որոնց հարկ էր լինում ինձ հետ տեսնել կամ խօսել: Կասկածանքի բարդելու պատճառը նախ՝ յայտնի Պօղոս Սարաֆեանի մատնութիւնն էր, թէ «այդ ուսահայր անձանօթ վարժապետ մըն է, կասկածաւոր մէկն էրեւցեր է, անոր համար Սանասարեանք իրանց դպրոցը չեն ընդուներ. հսկեցէ՛ք թէ որոնց հետ կը տեսնուի». իսկ երկրորդ՝ տաճիկների սեպհական կասկածանքը, թէ «չիղէ՞ դա հայոց շարժման մի պրօպագանդիստ է», բաց անաւել, որ «դա ուռւ գինեւալ-փաշա է, որ ծպտեալ շրջում է մեր երկրում ու ազ-

մազիտական նպատակով: Եւ քաղաքադէտ Մուրադ էֆէնդին արդէն նախադժեւ էր իմ ապագայ մարշրուտը այսպէս. «այդ զօրապետը Էրզրումից կը գնայ Մուշ կամ, եթէ այդպէս չը յաջողի, նախ Տրապիզոն, յետոյ Ստամբոլ, Ռումելիա, Եգիպտոս, յետոյ կ'անցնի Մուշի և Տիգրանակերտի ու Վանի կողմերով ու Պարսկաստանով Ռուսիա»: Թէ ես «Ծպտեալ ռազմագէտ» եմ, բօլիսները աւելի համոզւեցին, երբ ռուսաց հիւսպատոսը ինձ սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց տւեց մեկնելու օրիցս մի քանի օր առաջ:

Այդ է պատճառը, որ բոլոր ժամանակը բօլիսները իրանց զրպանի «Ժուրնալներում» մեծ ճշդութեամբ արձանագրում էին իմ մասին բոլոր տեղեկութիւնները — ե՞րբ ո՛ւր գնացի, ո՛ւր տեսայ, ո՛ւր հետ ինչ խօսեցի և այլն: Ով որ չը նայած այդ բոլորին համարձակում էր ինձ հետ խօսել, ենթարկւում էր նկատողութեան և սպառնալիքի: Այդպէս, մի պարսկահայտակ երիտասարդ, որ վարժապետութիւն էր անում Վարինի ազգային դպրոցում, փորձեց ընթերցարանում մի երկու անգամ խօսել հետս: Առաջի անգամ Ալին ուղարկեց մի հայերէն գիտցող տաճիկ, որ դայ մեր կողքին նստի և լսի մեր խօսակցութիւնը. իսկ երկրորդ անգամ ինքը ընդմիջեց մեր խօսակցութիւնը, կանչելով երիտասարդին իւր մօտ և յանդիմանելով, թէ ինչո՞ւ է խօսում այդ «միւզիկի»-ի հետ. մի՞թէ չը գիտէ, որ կառավարութեան աչքում ռուսահայը մի շատ վտանգաւոր մարդ է. այդ անգղուշութեան պատճառով հիմա ինքը երիտասարդը, թող յայտնի լինի իրան, կասկածանքի տակ է և կը կանչւի սարայը հարցաքննւելու:

Խեղճը այլապէս աշխատում էր համոզել, թէ մեր խօսակցութեան մէջ ոչինչ կասկածելի բան չը կար և թէ խօսում էինք բիւլիարդի մասին: Բայց դժւար էր համոզել «բօլիսներին», որոնք բաւական չէ որ դրսում ինձ վերայ հսկում էին, այլ և ժամանակ առ ժամանակ յանկարծակի մոտնում էին կամ իրանք կամ իրանց ուղարկած մարդիկ սենեակս, որպէս զի տեսնեն ինչ եմ անում և ո՞վ կայ մօտս: Այնպէս որ ես հարկադրւած էի յետոյ՝ ազատելու համար ինձ այդ անկուշայցելուններից՝ փակել ներսից:

Կասկածանքը մինչև անգամ ընկնում էր հիւրանոցատիրոջ վերայ, որը ի հարկէ ստիպմամբ պէտք է որ և է յարաբերութիւն ունենար իւր «միսաֆիր» հետ. բայց խեղճին մի

կողմից բօլիսներն էին զգուշացնում, իսկ միւս կողմից իւր ընկերները, որոնք մաս ունէին հիւրանոցի շահերում: Այդ աղաները անբաւական էին ու տրտնջում հիւրանոցատիրոջ վերայ, որ մի կասկածաւոր մարդու ապաստարան տւեց իւր «հօթելում» և այդպիսով իրանց վերայ էլ դարձրեց կառավարութեան կասկածանքը: Բաշ-բօլիսը սպառնացել էր նրանց ասելով. «Հանգիստ կացէ՛ք, թէ ոչ Բէնդաղի աքսոր կերթաք»: Ընկերները մինչև անգամ հարց էին բարձրացրել բաժանւել, եթէ ես շարունակեմ մնալ «հօթելում»:

Իմ անունով եկած հեռագրի բովանդակութիւնը և իմ պատասխանս հասցրել էին վալիին: Ես ոչ մի նամակ չը ստացայ, թէ և մի քանի «թաուլթի» (այսպէս) նամակներ էին ինձ գրել: Դիցուք ինձանից յետոյ կարող էին ստացւած լինել, բայց միթէ պօստի պարտականութիւնն չէր վերադարձնել ուղարկողներին, երբ ստացողը այլ ևս տեղումը չի:

Սանաաբեանց և պօլիցիայի այդ բոլոր վարմունքից յետոյ զամանակի չէր, որ Կարինում ոչ մի հայ երկիւղից չէր համարձակւում ինձ հետ տեսնել կամ խօսել, իսկ եթէ ծանօթ է, գլուխ տալ անդամ: «Ռուսահայի» ամեն քայլը նրանց բոլորին հետաքրքրում էր, բայց իւրաքանչիւրը լաւ գիտէր թէ որքան կը փնասել կառավարութիւնից, եթէ որ և է յարաբերութիւն ունենայ հետը:

Եթէ ես Երզրումից Մուշ ուղևորւէի, նոյն երկիւղը կը լինէր այն գիւղացիների համար, որոնց մօտ ես պէտք է իջեանէի: Անցեալ տարի, երբ Կարինի ռուսաց հիւպատոս Ղենետը կատարում էր իւր սովորական պտույտը Երզրումի վիլայէթի զանազան կողմերում, բազմաթիւ հայ գիւղացիք տաճկաց կառավարութիւնից կալանաւորւեցին և խստիւ հարցաքննւեցան, որովհետեւ, իբր թէ հիւպատոսին տեսնելով ասել էին. «Ես հա՛ մեր երկրի տէրը»:

Մինչև Երզրում հասնելս տեղական վարչութիւնը ի հարկէ ոչինչ կասկածանք չէր կարող ունենալ վերաս, որովհետեւ չը գիտէր էլ իմ մասին, բայց Երզրումում ընդունելով ինձ, իբրև մի շատ վտանգաւոր մարդ, այնուհետեւ նա հետամուտ էր իմ ամեն քայլափոխին: Գուցէ եթէ բօլիսների սխալը չը լինէր որ ես «ծպտեալ» գեներալ եմ, պէտք է առանց այլեւայլութեան ինձ խուզարկէին ու բանտարկէին, ինչպէս արել էին անցեալ տարի պ. Խ. Փ.-ին, որին

շղթայակապ ուղարկել էին Երզրումից Վան, ուր բանտից ազատել էր միմիայն ուսաց հիւպատոսարանի ծառայող Շ. բէգի բռնի ուժով և սպառնալիքով:

Այն ինչ որ փորձեցի, տեսայ ու լսեցի Երզրումում, և մի քանի այլ հանգամանքներ, ստիպեցին ինձ մտածել՝ կարճացնել իմ այցելութիւնս Թիւրքաց-Հայաստանին և վերադառնալ Կովկաս, թէև մի յարմար առիթ պատահեց Երզրումից Վան գնալու: Այդ առիթը ներկայացնում էին Կարինի բանտում իբրև քաղաքական յանցաւորներ բանտարկած 4 վանեցիներ. հայրը իւր երեք որդոց հետ, որոնցից մեծը մօտ 22 տարեկան մի երիտասարդ՝ Պօլսից Կարին հասած ժամանակ խուզարկւում է և երբ նորա նամակների մէջ գտնւում է հայրենասիրական մի ոտանաւոր, կալանաւորւում է ու բանտ զցւում, բայց որովհետև նամակագրութիւն էր նենցած լինում իւր հօր և կրտսեր եղբայրների հետ, այդ պատճառով տաճկաց տեղական վարչութիւնը կասկածելով մի՞ զուցէ նրանք էլ ոտանաւորի ոգուն համակրում լինին՝ իսկոյն հեռագրում է Վան և երեքին էլ բերում են ձգում իրանց հարազատի մօտ: Ամիսներով տեւում է քննութիւնը: Մի պօլսեցի հայ փաստաբան էֆէնդի կարողանում է անմեղ հօր և երկու պատանիներին արդարացնել, իսկ ոտանաւորի դժբաղդ հեղինակը դատապարտւում է օյաւիտենական աքսորին:

Նս տեսայ հօրը և երկու պատանիներին, որոնք նոր էին բանտից դուրս եկել և իմ համարիս կից սենեակում էին ապրում: Ողորմելի՛ է այն վարչութիւնը, որ այդպիսի լսեղծ, թրքաւէր անգամ, մի վաճառականից և դեռ երեխայ ու բոլորովին անզարգացած պատանիներից երկնչում է:

Ահա, բանտից այդ ազատւածներն էին, որ պատրաստւում էին «կաթրչիներին» ձիերով վերադառնալ Վան՝ իրանց կարօտեալ և սգաւոր ընտանիքի մօտ: Նրանք պէտք է գնային ձմերային ճանապարհով, այսինքն՝ պէտք է Երզրումից գնային Հասան-Վալա և այնտեղից Ալաշկերտ, Արճէշ և յետոյ Վանի ծովի ափով հասնէին Վան, 15 օրւայ մէջ. հաղորդակցութեան նախաջրհեղեղային դրութիւն...:

Յիշելով սահմանադիւին Վանի ուսաց փոխ-հիւպատոսի վարմունքը ինձ հետ և խօսքերը, բացի այդ գիտենալով, որ Վանում առաւել ևս մեծ է թիւրքերի կասկածանքը և աւելի զարգացած

մատնութիւն ու լրտեսութիւնը՝ ես չը փոխեցի իմ վճիռս՝ վերադառնալ Կովկաս:

Նոյեմբերի 18-ն էր, երբ ես դնացի Հիւպատոսարանը անցաթուղթս նշանակել տալու և խնդրելու, որ վերցնեն նաև թիւրքաց վարչութիւնից անցաթուղթ, ինչպէս պահանջում էր տաճկաց վարչութեան նորադոյն կարգադրութիւնը:

Հիւպատոսարանում ինձ յայտնեցին, որ զեներալ-կօնսուլը ցանկացել է ինձ տեսնել և խնդրել է իւր մօտ:

Ալէքսէյ Բամանովիչ Դենետը իւր շքեղ բնակարանում ընդունեց ինձ ամենասիրալիր կերպով: Նա ուրախ եղաւ մանաւանդ երբ իմացաւ, որ նոյն համալսարանից և նոյն բաժանմունքից եմ, որտեղ և ինքն էր աւարտել 30 տարի առաջ: Մեծ հետաքրքրութեամբ հարցնում էր նոր պրօֆեսսորների և առհասարակ alma mater-ի և բնական գիտութիւնների նորադոյն դրականութեան մասին:

Ալէքսէյ Բամանովիչը յայտնեց իւր ամիստանքը, որ ես նախ քան իրագործել իմ դիտաւորութիւնս չէի զիմել իրան նամակով ու տեղեկացել Տաճկաստանի ներկայ հանգամանքների մասին: Նա յայտնեց, որ ինքը միմիայն այն ժամանակ կարող էր պաշտօնապէս ինձ աջակցութիւն ցոյց տալ, եթէ ես ուղարկեա՞ծ լինէի ռուսաց որ և է գիտնական ընկերութիւնից. սակայն այն էլ չէր ծածկում, որ այն ժամանակ գուցէ ևս առաւել մեծ լինէր իմ վերայ տաճկաց հսկողութիւնը: Նա ցոյց տւեց, ի միջի ալլոց, մի հեռագիր ռուս-տաճկական սահմանադիւրից՝ Օլթուայ կողմերից՝ որ խփել էր տաճիկներից բանտարկեա՞ծ մի ռուսահայ: Ի վերջոյ շատ ամիստաց, որ ես այնքան ժամանակ լինելով Երզրումում, չէի դնացել նորա մօտ և խնդրեց կիւրակի օր իւր մօտ ճաշի:

Դենետը-կօնսուլի ինձ արած ընդունելութիւնը առաւել ևս հաստատեց Երզրումի վարչութեան կասկածանքները իմ մասին և նա կրկնապատկեց իմ վերայ եղած հսկողութիւնը: Բօլիսները արդէն գիտէին, որ կիւրակի օր, նոյեմբերի 20-ին, ես հրաւիրեա՞ծ եմ ճաշի, իսկ 21-ին որոշած եմ ճանապարհ ընկնել Երզրումից:

Թէև Կարինից Տրապիզոն խճային ճանապարհ կայ, բայց պօստալին հաղորդակցութիւն կայարաններով, ձիերով և այլն՝ բնու: Ամառը կարելի է ճանապարհորդել կամ ֆուրգոնով կամ կառքով: Բայց ամբողջ Կարինում, ինչպէս տեսանք, մի կոտրեա՞ծ կառք

կար վարձով տրուող, այն էլ մի շաբաթ առաջ տարել էր նոր-նա-խիջեանցի ուխտաւորը: Մինչև անգամ եթէ զանէր կառք, հիմա երկիւղալի էր անիւային հաղորդակցութիւնը այդ ճանապարհներով, որ ծածկած էին արդէն ձիւնի թանձր խաւով: Մնում էին սովորական միջոցները՝ կաթրիները և ուղտերի քարաւանները:

Ես խնդրեցի Յովհաննէս աղայից վարձել ինձ համար մի կաթրչի երկու ձիով, որովհետև իմ ձիս Կարին հասնելուն պէս վաճառել էի, միմիայն պահելով մօտս թամբը, առաջուց գիտեանալով, որ այլապէս պէտք է անտանելի «սեմարներ» (բարձր փալան) վերայ ցցւեմ:

Հաջի-Ղազարը բերաւ լազստանցի մի երիտասարդ ու քաջաւորջ հայ կաթրչի, որ $1\frac{3}{4}$ ոսկով (մօտ 17 ռուբլի) խոստանում էր ինձ հասցնել 8 օրում՝ Տրապիզոն: Երկուշաբթի նոյեմբերի 21-ին առաւօտը պէտք է ճանապարհ ընկնէի, իսկ նախորդ օրը հրաւիրւած էի հիւպատոսի մօտ ճաշի:

Այդ օրը առաւօտեան ես գնացի Կարնոյ հայոց միակ եկեղեցին: Բօլիսներից մինը եկաւ և դաւթում սպասեց մինչև իմ դուրս գալս:

Ահագին եկեղեցին լիքն էր աղօթողներով, որոնք Ֆէսերը գլխներին, ծալապատիկ նստոտած՝ իւրաքանչիւրը իւր մի կտոր շորի վերայ և կողքին դրած հողաթափները՝ բարձր յօրանջում էին և աղօթքից խօսքեր արտասանում: Եկեղեցու յետևի մասում խիտ վանդակապատի ետեւից, ինչպէս զազանանոցի վանդակներում բանտարկած զազաններ, կանգնած էին «էհրամներ» (բրդեայ բարակ ծածկոց) մէջ փաթաթւած Կարնոյ հայ կանայք:

Եկեղեցու դռներից մինչև փողոցի դարբասները շարւած էին մի շարք աղքատներ, գլխաւորապէս թիւրքեր: Ես բաժանեցի մօտս եղած ղուրուշները և լսեցի նրանց օրհնանքը. երևի այդ թիւրք աղքատները միակ մարդիկն էին Կարինում, որ ցանկանում էին իմ մնալս Կարինում...

Նշանակած ժամին գնացի հիւպատոսի մօտ. բօլիսները մեծ ուշադրութեամբ դիտում էին թէ ով բացի ինձնից պէտք է հրաւիրւած լինի ճաշին. տարաբաղդաբար, բացի հիւպատոսից և իւր պատանի մի աղգականից աւելի ոչ ոք չը կար:

Ճաշի ժամանակ հիւպատոսը, ի միջի այլոց, սարսափելի բաներ էր պատմում այն ճանապարհի մասին, որով ես պէտք է անցնէի:

Երեկոյեանս երբ վերադարձայ սենեակս, մի քանի ժամանակից յետոյ լսեցի հիւրանոցի փակած դրան առջև աղմուկ, կռիւ. մէկը ուզում էր մտնել հիւրանոցը, իսկ դրան մօտ հսկող բօլիսները ընդդիմանում էին նորան: Վերջ ի վերջոյ մի քանի «պինդ» խօսքերից յետոյ մտաւ հիւրանոցը ոռւսաց հիւպատոսարանի «կաւար» և յանձնեց ինձ անցաթուղթս և Էրզրումի տաճկական պօլիցիայից ստացած «թեսքերէն»: Ամեն բան կապկպելուց յետոյ և կաթրչուս պատուիրելով ժամանակին արթնացնել ինձ, ես պառկեցի և անցկացրի վերջին գիշերը Կարինում:

(Կը շարունակւի)